

Rovdjur i svensk natur

© Erik R. Lindström och Örnbo villfakta 2006

Under den tid jag arbetade med rovdjursforskning vid Grimsö forskningsstation fick jag ofta ta hand om telefonsamtal rörande just dessa djur. En anonym man ringde i älgjaktstiden ett år för att meddela att man i hans lag sett en järv. Det var en intressant observation så pass långt ned i landet tyckte jag. Men mannens egentliga ärende var att berätta att om de fick se den igen så var det ajöss med den järven...

En annan man ringde för att det satt ett lodjur under ett äppelträd i hans trädgård. Jag trodde att det möjligen kunde vara en unge som förlorat sin mor och därför uppträdde så oskyggt. Det intresserade inte mannen, men om vi inte kom och tog hand om lodjuret så kunde han inte svara för följderna. Jag lyckade inte riktigt övertyga honom om att vi inte hade ansvar för vilda djur i hans trädgård.

Ytterligare ett telefonsamtal rörde uttern. Den som ringde undrade om inte uttern var sällsynt. Jo, visst var den det, svarade jag. Han hade i alla fall en vid sin sommarstuga om vi ville komma och studera den. Den hade setts längs en liten å som rann utanför fönstret. Det lät spännande, så jag förhörde mig om fler detaljer. När mannen berättade att "uttern" hade fällt ett flertal stora träd vid strandkanten insåg jag att jag inte skulle behöva göra någon tur till hans sommarstuga. Bävurar var etablerade på trakten sedan länge.

Det märkligaste samtalet kom från en kvinna som var mycket fundersam på ett djur hon funnit utanför sitt hus. Hon och hennes man hade funderat länge på vad det kunde vara för slags djur och kommit fram till att det måste röra sig om ett foster som en vargtik hade kastat när den passerat! Det lät mycket underligt och jag bestämde mig för att titta närmare på varelsen. Den visade sig vara en ihjälfrusen dvärgvessla, den nordliga formen av småvessla. Rovdjur väcker både intresse och känslor, men kunskapen om dem är uppenbarligen inte alltid så stor.

Vad är ett rovdjur?

Rent ekologiskt är ett rovdjur (eller en predator som det också heter i detta sammanhang) *ett djur som skaffar sig sin föda genom att under sin livstid döda och äta upp ett flertal individer av andra djurarter*. Detta är rovdjurets allmänna *födonisch* eller "yrke". Beskrivningen utesluter t.ex. parasiter som normalt inte dödar sina offer och s.k. parasitoider, oftast parasitsteklar, som lever enbart på en enda individ. Däremot passar den in på lejon, duvhök, lövsångare, skogsödla, abborre, trollslända m.fl. Ändå kallar vi inte alla dessa "rovdjur" till vardags.

Om vi istället anlägger ett utvecklingshistoriskt-systematiskt perspektiv kommer vi närmare. Då är rovdjur= Rovdäggdjur (*Carnivora*), en ordning bland däggdjuren som utvecklats i rovdjurnischen enligt den ekologiska beskrivningen ovan, d.v.s. med predatorers levnadssätt. Olika arter på denna utvecklingslinje är dock mer extrema rovdjur än andra. Till exempel levde en av de allra största, grottbjörnen, nästan uteslutande på växter.

I svensk natur har 13 arter av rovdäggdjur vandrat in på egen hand efter istiden. En av dessa (vildkatten) är numera utdöd. Ytterligare tre (tamkatt, mink, och mårddhund) har kommit hit med människans hjälp. Den amerikanska tvättbjörnen tycks också vara på väg att etablera sig här efter utsläpp och rymningar. De kvarvarande ursprungliga 12 fördelar sig på fyra s.k. familjer. Familjerna Kattdjur och Björnar är representerade med vardera en art: lodjuret respektive brunbjörnen. Av Hunddjur har vi varg, rödräv och fjällräv. Den artrikaste familjen är Mårddjuren. Där finner vi järv, grävling, utter, (skogs-)mård, iller, hermelin och småvessla. Storleken dessa på våra inhemska rovdäggdjur varierar 10.000 ggr från dvärgvessla till björn: från 20 gram till över 200 kg. Hur kan de vara så olika?

Rovdjurens födosök

För att förklara den stora variationen hos rovdäggdjuren är födosöket en nyckel: 1. hur det går till; 2. vad det är inriktat på; 3. var det förläggs och 4. när det bedrivs.

1. Hur?

Ett rovdjur kan skaffa sig mat på många olika sätt. Olika arter specialiserat sig mer eller mindre på vissa av dem. Man kan därför grovt dela in rovdäggdjuren i kategorierna jägare, plockare, fiskare och asätare

jägare

För en jägare är själva fångsten det kritiska momentet i födosöket, d.v.s. händelserna från det att bytet lokaliserats till dess det är dödat. Födan finns tillgänglig året om, men tillgång och tillgänglighet varierar. Alla rovdäggdjur är i grund och botten jägare, men vissa är mer extrema än de andra. Man finner specialiserade jägare i flertalet rovdjursfamiljer, men bara hos kattdjuren är detta regel. De har till och med en reducerad uppsättning kindtänder som svar på en i det närmaste ren kött diet. En av de mest renodlade jägarna i vår natur är följaktligen lodjuret, men även småvessla och hermelin lever så gott som uteslutande på varmblodiga byten. Ytterligare ett par mårddjur kvalificerar sig med marginal till denna kategori: illern och mården. Även vargen, rödräven och fjällräven kan räknas hit, trots att hunddjuren egentligen är de stora mångsysslarna bland rovdäggdjuren och utnyttjar samtliga typer av födosök (som fiskare är de dock tämligen mediokra).

Ett liv som jägare kräver utvecklade sinnesfunktioner. Det gäller ju att överlista byten som själva har fint väderkorn och god hörsel. Därutöver behövs långa hörntänder att fånga bytet med och klippande/skärande kindtänder att dela kött med. Däremot är de rena köttätarnas matsmältningsapparat tämligen enkel med relativt korta tarmar.

plockare

I likhet med växtätarna handlar livet för en plockare främst om att söka upp goda "betesmarker". Att fånga bär, annan frukt, myror, skalbaggar, daggmaskar, fågelägg m.m. är ett mindre problem. En och annan sorkkull kan också slinka ned i förbifarten, liksom en

harunge om den skulle råka komma i vägen. Som plockare med denna meny har man en säkerställd tillgång på föda under sommarhalvåret.

Många rovdjur äter bär och insekter när det ges möjlighet. Speciellt gäller detta hunddjuren och flera mårddjur. Men den mest renodlade plockaren bland våra rovdjur är grävlingen. Även björnen ägnar sin mesta tid åt denna typ av födosök. Mårdhunden och tvättbjörnen hör också hit. Man kan vidare notera att även såväl vildsvinet bland hovdjuren och igelkotten bland insektsätarna som råttan bland gnagarna anpassat sig till plockarnas sätt att leva. Själva skulle vi antagligen också räknas dit om vi inte skaffat oss tillgång till flertalet födonischer med teknikens hjälp.

En plockares föda är ofta mer svårsmält än jägarens. Det innebär att tanduppsättningen blir mindre extrem. I stället för att över- och underkåkens kindtänder fungerar som en klippande köttssax, möts de mer eller mindre i ett plan där hårdare födoslag kan malas sönder. Tarmarnas längd har också anpassats till en föda som behöver behandlas länge.

fiskare

En fiskare lever givetvis av fisk. I övrigt är den att likna vid en jägare. Men för ett liv i vatten krävs speciella anpassningar. Bland annat utvecklar den extrema fiskaren en spolförmig kropp och simhud mellan tårna för att kunna ta sig fram snabbt och smidigt i det våta. Den måste kunna stänga öron- och näsöppningar effektivt under vatten. Dessa öppningar bör liksom ögonen sitta på huvudets ovansida för att kunna ta in information när djuret simmar i ytan. Därtill behöver fiskaren en päls som tål väta året om. Det innebär att den inte kan byta till vinter- eller sommarpäls under en kortare period på höst respektive vår som landlevande däggdjur. I stället byts håren mer successivt under hela året. Denna beskrivning leder till ett rovdäggdjur i vår fauna, nämligen uttern. En något mindre extrem fiskare är den införda amerikanska minken.

asätare

De flesta rovdjuren äter kött som är någon dag gammalt. Men för att mer systematiskt leva av kadaver krävs att man kan röra sig över stora ytor, ha käkar som klarar att tugga djupfrost kött och att krossa stora rörben för att komma åt märgen. Bland svenska rovdjur är det järven som ligger bäst till för att klassas som en asätare. Även hunddjuren kan utnyttja as mer systematiskt om sådant är tillgängligt. Till exempel skylles en del av fjällrävens tillbakagång under 1900-talet på frånvaron av kadaver efter varg och andra stora rovdjurs jakter. Men hunddjurens utnyttjande av as beror inte så mycket på några speciella anpassningar för detta som på deras brist på andra specialiseringar.

2. Vad?

Utifrån ett rovdjursperspektiv kan den föda som står till buds i nordisk natur grovt delas in i ett antal kategorier: 1/ småplock som frukt och bär, insekter, bon med ungar av smågnagare och fågel etc.; 2/ fisk; 3/ smådäggdjur: främst olika sorkar, men även näbbmöss, möss och ekorre; 4/ småvilt som hönsfågel, kanin och harar; 5/ klövvilt från rådjur till älg.

För att ta byten i den sista kategorin måste man vara stor som en björn, effektiv som ett lodjur, samarbeta som vargen eller kunna utnyttja speciella snöförhållanden som järven. Å andra sidan bör man vara liten som en vessla eller hermelin för att vara riktigt effektiv som smågnagarjägare.

Tillgången på olika bytesslag varierar och för att klara sig i den nordiska miljön är det ofta en fördel att inte vara alltför specialiserad på ett fåtal byten. Hunddjuren har som antytts tagit detta till sig och äter i det närmaste vad som bjuds. Småvessla och i något mindre grad hermelin är å andra sidan nästan rena sorkjägare. Just sork och andra smågnagare är kanske det enda enskilda födoslag som är tillräckligt förekommande för att tillåta en sådan specialisering. De är periodvis så dominerande i den nordiska miljön att även födomässiga mångsysslare som rödräv och fjällräv i praktiken blir mer eller mindre

utlämnade till dessa. Alternativt skall man betrakta rävarna som så pass flexibla att de förmår att utnyttja tillfälliga toppar i sork- eller lämmeltillgången.

Smågnagare har alltså en vana att variera starkt i antal. Man talar om lämmelår i fjällvärlden och om periodiska svängningar i skogslandets sorkstammar. För ett rovdjur gäller det att utnyttja den tillfälligt rika tillgången för att därefter överleva bottenåren. Småvessla, hermelin, fjällräv och rödräv reagerar alla med att få fler ungar de år det är gott om smågnagare. Regleringen kan ske redan på äggstadiet med ökat antal ägg i ägglossningen; genom en sänkt fosterdödlighet under dräktigheten; eller att en mindre andel av ungarna dör som små. Småvesslan är unik i sammanhanget eftersom den under goda sorkår kan få upp till tre kullar.

När det kommer till att överleva bottenåren gäller det att kunna byta födosöksstrategi för att söka områden där det ännu finns smågnagare eller att gå över på alternativa födoslag. Mården kan t.ex. jaga ekorre i träden och rödräven tar fler skogsharar när det blir ont om smågnagare. Likafullt drabbas många rovdjursstammar av en förhöjd dödlighet dessa år.

För de rovdjur vars födounderlag är mer stabilt blir det i stället viktigare att se till att de ungar som föds får en god uppväxt. Konkurrensen om levnadsutrymmet som vuxen har utvecklingshistoriskt varit stenhård hos dessa. Det gäller arter som björn, lodjur, järv, grävling och utter. De här arterna får få ungar i kullen och får i björnens och järvens fall inte ens kull varje år. Ungarna har å sin sida en relativt lång barndom och blir könsmogna sent. Jämfört med övriga rovdjur utom vargen är de här arterna också relativt stora, en fördel som inte skall underskattas. Den som är liten riskerar nämligen själv att bli tagen av andra rovdjur: hermelin tas av rödräv; rödräv av lodjur. Grävlingen är visserligen stor för att vara ett mårddjur (bara järven är större), men inte stor nog för att undgå att bli tagen av varg. Det är f.ö. antagligen i risken att själv bli byte vi skall söka orsaken till att vissa rovdjur byter till en vit vinterpäls, inte i några fördelar vid jakten. Småvessla och hermelin

är båda små och följaktligen vita på vintern. Mården är också liten, åtminstone jämfört med den vintervita fjällräven, men den bibehåller sin bruna färg året om. Det leder över till nästa fråga om födosöket:

3. Var?

Den skillnad mellan fjällräv och mård som gör att den förra måste vara skyddsfärgad mot vinterns snö ligger i valet av uppehållsort. Fjällräven är hänvisad till den öppna fjällheden medan mården helst avstår från att gå på öppna ytor över huvud taget. Och i sluten skog har man inte samma behov av att vara vintervit. Uppe i träden där mården jagar ekorre skulle det rent av vara en nackdel. Det understryks av att inte heller ekorren blir vintervit, även om dess vinterpäls är frostigt grå jämfört med den röda sommarpälsen.

Småvessla och hermelin jagar ofta i områden som större rovdjur skulle uppfatta som öppna. Men dessa två är så små att de kan följa sorkarna i deras gångar genom gräsfilten och under jord. Vintertid klarar de sig dessutom gott under snön. Där håller gräs och kvistar ett utrymme öppet — det subnivala rummet — som dessutom är välisolerat på grund av snötäcket. Temperaturen sjunker sällan under ett fåtal minusgrader.

Om vi ser till uttern är denna givetvis bunden till sjöar och vattendrag. Järven har å sin sida ofta ansetts höra till fjällvärlden, men det kan delvis vara en effekt av att människan trängt upp den dit. De stora labbarna, snöskorna, tyder på ett liv i lösare snö än på kalblåsta fjällvidder.

Globalt räknar man också med två olika rovdjursanpassningar beroende på om djuret förföljer sitt byte i öppen terräng eller om det smyger sig på det i sluten dito. Det förra kräver en lätt byggnad och uthållighet; det senare en muskulös välkoordinerad kropp. Här hos oss kan vargen och lodjuret få representera respektive anpassning.

4. När?

Frågan om när födosöket bedrivs kan gälla både dygnets timmar och årstiden. De minsta rovdjuren har så snabb ämnesomsättning att de rimligtvis måste vara igång dygnet om för att skaffa föda. De är alltså tvungna att vara aktiva under dygnets ljusa timmar, något som ytterligare förstärkt behovet av en skyddande förklädnad. Det är ju främst mot fiender som jagar under dagtid, t.ex. rovfåglar, som den vintervita pälsen ger skydd.

Andra rovdjur jagar helst nattetid för att dra fördel av mörkret när de smyger sig på sitt byte. Grävlingen är å sin sida ofta hänvisad till den tiden på dygnet, trots att den knappast behöver smyga sig på sina byten. Men de maskar, sniglar m.m. den äter är bara aktiva om luftfuktigheten är tillräckligt hög, något som regelmässigt inträffar nattetid. Detta återspeglas f.ö. i att grävlingen i motsats till flertalet andra däggdjur är mörkare på buken än på rygg och sidor. Normalt är buksidan ljus på djuren för att motverka skuggningseffekten och därmed utplåna skarpa konturer.

Om vi i stället ser till årstidsvariationer kan vi konstatera att födotillgången normalt är störst under sommarhalvåret. Det gäller speciellt för plockarna. Deras födobas försvinner i stort sett helt under vintern och samtliga rovdjursarter i denna kategori tillbringar en större eller mindre del av vinterhalvåret sovande i gryt eller ide.

Snötäcket minskar emellertid tillgängligheten av födan för flertalet rovdjur. Rödrävens konsumtion av smågnagare är t.ex. direkt och negativt beroende av snötäckets tjocklek. Födotillgången vintertid blir också mindre pålitlig än under sommaren. Visserligen kan det ibland erbjudas ett rådjur som fått problem komma åt blåbärsris och att ta sig fram i djupsnön, men däremellan kan rovdjuren få gå hungriga långa perioder. Lösningen på detta problem heter energireserver, antingen i form av egna fettdepåer under huden och i kroppshålan eller som lagrad föda utanför kroppen. Till exempel gömmer mården rövade

ägg av skogshöns och knipa redan på försommaren för vinterns behov. Andra arter som röd- och fjällräv lägger upp mer kortsiktiga förråd under vinterns gång.

Men alla typer av föda minskar inte i tillgänglighet under vintern. Ovan nämndes att rådjur kan få det svårt i snön och lättare falla offer för ett rovdjur. Detta gäller generellt för hjortdjuren. Deras möjligheter att fly och ofta även att hitta föda minskar med snödjupet. Speciellt är djup lössnö och brytande skare besvärligt för flertalet av dem. Då kan ett storfotat rovdjur som järven få övertag till och med över älgar. Samtidigt är järven så vidlyftig vintertid att den t.ex. kan söka upp självdöda renar över stora områden. På så sätt utnyttjar den snöförhållandena till att lägga upp lager av föda och har goda dagar fram emot sen- vintern.

Ett annat rovdjur som inte missgynnas av vintern är uttern. Aktivitetsgraden hos de fiskar den jagar är beroende av vattentemperaturen. Det innebär att det blir lättare för uttern att fånga fisken vintertid. Både utterns och järvens ökade födotillgång vintertid återspeglas av tidpunkten för ungarnas födsel. Normalt är denna förlagd till den tid på året då födotillgången är som störst. De flesta rovdjur får därför sina ungar på våren eller försommaren. Järven får sina redan i februari-mars medan uttern kan få ungar när som helst under året. Här kunde man invända att grävlingen och björnen inte borde få sina i slutet av mars respektive redan i januari som sker. Men det gäller också för ungarna av dessa arter att hinna växa sig stora under sin första sommar, så att de har chans att lägga på sig fett nog för att överleva sin första vinter.

Sammanfattning

Varje art är en lösning på problemet att överleva och fortplanta sig i den givna miljön. I en stabila miljöer utvecklas ofta specialister medan varierande miljöer som den nordiska (skarpa årstidsväxlingar, olika födotillgång från år) gynnar mångsysslare (generalister).

Vad gäller rovdjur kan vi konstatera att den svenska naturen begåvats med:

A/ ett par små sorkspecialister som kan jaga i sorkarnas gångar under snön, är skyddsfärgade för att själva undgå att bli tagna av större rovdjur och som på olika sätt kan svara snabbt på en ökande födotillgång

B/ ett antal mellanstora arter från iller till rödräv, som i högre eller lägre grad följer smågnagarnas svängningar; beroende på tillgång på alternativa byten och egna möjligheter att utnyttja dessa.

C/ ett par udda arter som specialiserat sig som plockare (grävlingen) respektive fiskare (uttern). Den ena har bara mat på sommaren och måste tillbringa vintern i gryt. Den andra har mat året om.

D/ de fyra stora: järven, lon, vargen och björnen, som har delat upp de stora bytena mellan sig: järven genom speciell färdighet att färdas uppe på snötäcket och att kunna utnyttja kadaver; lon genom sin förmåga att smyga sig på bytet i sluten terräng; vargen genom sitt samarbete och björnen — den största av dem alla — genom att bara ta stora byten vid sidan om och huvudsakligen förlita sig på småplock som myror och bär, och att sova genom vintern.